

MI A GEOPOLITIKA?

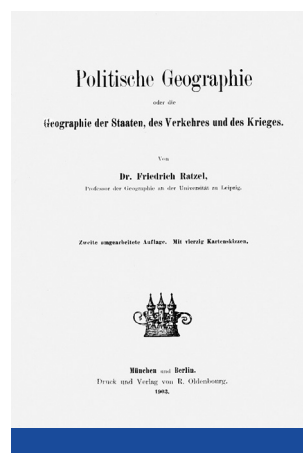
MEZŐ FERENC

Amikor még fiatal voltam, nem tudtam, mi az a geopolitika, lévén valósággal tiltott volt, s mint ilyen, felkeltette az érdeklődésemet. Teleki Pál, Czirbusz Géza, Friedrich Ratzel nyomán kezdtem tanulni a politikai földrajzot. Az egyetemen Ratzel, majd németországi útjaim során Klaus-Achim Boesler és Jürgen Oßenbrügge geopolitikáról szóló könyveit, jegyzeteit másoltam le. Manapság viszont már divatos lett a geopolitikát ráaggatni fűre-fára, amely miatt a szókapcsolat olyan lett, mint a foci: mindenki ért hozzá. De mi is az a geopolitika?

A POLITIKA FÖLDRAJZA

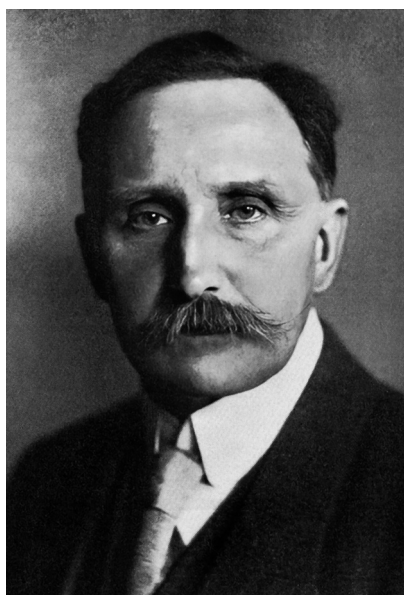
A 18–19. századi földrajz, helyesebben a geográfia és a mostani geopolitika fogalmi tartalma és társadalmi-politikai funkciója rendkívüli módon hasonlít egymásra. Amit akkoriban egységes látásmódként a geográfia kínált, azt ma a geopolitika jeleníti meg: integrált, komplex, hierarchizált látásmód, vizsgálati módszertan. Mivel tudnám bizonyítani e meglepő állítást? Kant idejében a földrajzot integráló tudománynak fogták fel, melyben még a történelem is a földrajzhoz volt bilincselve. Ebből ágazott le, leányhajtásként, a statisztika, a demográfia, a néprajz, a szociológia, a klímatudomány stb. Manapság visszatérünk a kanti logikához, és a geopolitika lesz az új integrátor, melynek segítségével le tudjuk írni a „világrendszer-váltást” (Békés Márton), ami éppen a szemünk előtt játszódik le válságsorozatként, s amelyből megszületik valami új.

Természetesen maga a politikai földrajz és a geopolitika nem a semmiből született, lassú vajúdás előzte meg. Ráadásul tartalmilag jóval azelőtt készen állt, mint maga a fogalom. A helyszín az akkori – nem egységes – Németország, a 18–19. század fordulója, amikor is számos tudósban merült fel a politikai földrajz hiánya, szükségessége. Herder például már vizsgálja a történelem és a földrajz egymáshoz szorosan fűződő kapcsolatrendszerét, mint mondja is, „a történelem mozgásban lévő földrajz”. Ha a logikát tovább görgetjük, akkor nyugodtan állíthatjuk: a két tudományterület egymásrataltsága kölcsönös, de miután a földrajz statikus, valójában az az elsődleges. Anton Friedrich Büschingnek komoly része volt a 18. század második felében mind a földrajzi gyakorlat, mind a hozzá kapcsolódó politikai elmélet kialakításában. Büsching göttingeni filozófusprofesszorként jelentette meg könyvét *Új földleírás* címmel, mely 1754 és 1792 között összesen tizenegyszer jelent meg, ezzel is jelezve sikerét. Ebben két széles körű kategóriát állapított meg, az egyik a politikai szféra, a másik a természetfelszín leírása. A regionális leírásban fontos szerepet szánt az adott térség populációsűrűségének, az ebből készített statisztikákat vizsgálta, melyekből próbált következtetéseket levonni.¹

Friedrich Ratzel:
Politikai földrajz (1903)

1 Lásd bővebben: MEZŐ Ferenc: A geopolitika kialakulása és korai válsága. *Debreceni Szemle*, 1998/2. és Uő.: A geopolitika formaváltozásai. *Polgári Szemle*, 2006/december.

DAI NIHON

Betrachtungen über Groß-Japans
Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft

Von Karl Haushofer

Königlich Bayerisches Major

Von 1908 bis 1910 vom Bayerischen Generalstab nach Japan kommandiert

Mit drei Karten

Berlin 1913 · Ernst Siegfried Mittler und Sohn
Königliche Holbuchhandlung, Kochstraße 68-71

WELT- POLITISCHE BÜCHEREI

Band 21

HERAUSGEGEBEN VON DR. ADOLF GRABOWSKY

Karl Haushofer

Geopolitik der Pan-Ideen

ZENTRALVERLAG · G · M · B · H · BERLIN · W · 35

Karl Haushofer (1869–1946) és művei:
disszertációjának nyomtatott változata,
a *Dai Nihon – Vizsgálódások Nagy-Japán
katonai erejéről, világhelyzetéről és jövőjéről*
(1913) és *A páneszmék geopolitikája* (1931)

Kant az 1802-ben megjelent *Fizikai földrajz* című művében már fölteszi a lényegi kérdést, miszerint: „Mi volt előbb: a történelem vagy a földrajz?” Ebben a műben találkozunk a geográfusoknak oly tetszetős állítással, mely szerint „a józan emberi elmét semmi sem élesíti annyira, mint a földrajz”. Kant 1754-től kezdve figyelembe vette a geográfiát, méghozzá mint a história részét. 1802-től váratlan fordulat állt be elméletében, a két tudományterület ugyanis testvérré válik, ám nem ikrekké, hiszen nem válnak egyenrangúvá. Az alá-fölérendeltségi viszony megmarad, de a felállás megváltozik. A földrajz összhangba kerül a térrel, a történelem az idővel, mivel a történelmi cselekmény a térben játszódik, így az a földrajz részeként értelmezhető, ennek megfelelően ez lesz a „substratum”.² Kantnál tehát már megjelenik a geopolitika tartalma, csak még maga a fogalom nem születik meg. Természetesen Kant tézisében a fizikai földrajz és a más típusú földrajz között is megváltozik a reláció. Öt típust különböztetett meg: 1) matematikai földrajz, amely az éghajlatot és az időjárást taglalja; 2) a morál földrajzát, amely a különböző tájak, régiók, emberek karaktereivel foglalkozik (ez a népességföldrajznak felel meg); 3) a politikai földrajzot, amely az államok politikai jellemzőit, sajátosságait kutatja; 4) a kereskedelmi földrajzot; végül 5) a teológiai földrajzot, amely meglepő módon azt vizsgálja, hogy a természeti környezet változékonysága miként befolyásolja a vallások logikai és intézményi felépítését.

Carl Ritter még továbbment Kantnál, és azt állította, hogy „a történelem is természet”, ami nem jelent mást, mint hogy a természet sajátos spektruma, vagyis egy része a földrajznak. A másik jelentős mondata úgy hangzott, hogy „az állam az ország természetéhez van bilincselve”, ebben a gondolatban már geopolitikai utalást lehet felfedezni, bár maga a fogalom ekkor még mindig ismeretlen. A *földtudomány* című munkája alapján, amely 1817-ben jelent meg, Rittert tartják az újkori földrajz megteremtőjének (Friedrich Ratzel is őt vallotta szellemi tanítójának). Tömören azt mondhatjuk: a geopolitika olyan geográfusi szemlélet, mely *azt vizsgálja, miként befolyásolja a földrajz a politika alakulását*, legyen az egy adott állam, régió vagy az egész Föld.

Friedrich Ratzel célja Ritter munkájának befejezése, vagyis az „életföldrajz” (*Biogeographie*) diszciplinájának kidolgozása volt, ami a tudományok szintézise lett volna. Ez végül teljes egészében nem valósult meg, alacsonyabb fokon azonban igen: ez lett a politikai földrajz, ahol a természet és az ember az állam fogalmában egyesült. Ratzel 1882-ben megjelentette *Antropogeográfia* című kötetét, és bevezette benne a kultúrföldrajz fogalmát. Nézetrendszerében a kultúrföldrajzhoz szorosan kapcsolódott a néprajz és a politikai földrajz. Ratzel könyve magyarul már 1887-ben megjelent *A Föld és az ember* címmel Simonyi Jenő fordításában. Ratzelnek meggyőződésévé vált a földrajz elsődlegessége a történelemmel szemben, mivel az előbbi alapját képezi az utóbbinak, hiszen az eseményeknek valamire vonatkozniuk kell, miután a történelem a geográfiai térben játszódik. Ezzel láthatóan átvette a kanti értelmezést, de nála már nem a fizikai földrajz fogalmába tartozik a megalkotott emberföldrajz tudománya, hanem a természeti földrajz másik felét, sőt fontosabb felét képezi, mely összekötő kapocs a társadalomtudományok irányába.

Ratzel nagysága nem csak ebben mutatkozott meg: felfigyelt arra, milyen fontos hatások érvényesülnek egy adott országban, birodalomban a központi terület és az adott állam szélei között. E kötődés határozza meg a központhoz való viszonyt, ez pedig

2 Immanuel KANT: *Kritik der reinen Vernunft* [1781] Felix Meiner Verlag, Lipcse, 1971. 261–262.

könnyen eldöntheti akár a terjeszkedés lehetőségét, akár a partikularizmus és az elszakadás valószínűségét (ezzel a manapság oly izgalmas centrum–periféria problémát vetette fel). Ezzel kapcsolatban vizsgálta a közlekedésföldrajz helyzetét, például a közlekedési útvonalak nélküli tájak esetében észrevette, hogy a karéjokon csak az útvonalak mentén találunk helységeket. Ennek nyomán világított rá a távolságok tanának – szó szerint a „távolság zsarnokságának” – fontosságára. Már *Antropogeográfiájában* szó esik a térért vívott harcról (*Kampf um Raum*), amit későbbi munkáiban alaposabban kifejtett. Ezek közül a legjelentősebbek *A politikai geográfia* (1897), valamint *A tér és idő a földrajzban és a geológiában* (1907), ezekben a munkáiban az államnövekedés és tér viszonyát tárgyalta részletesen. Egyedisége abban leledzett, hogy először publikálta és rendszerezte a politikai földrajz tudományát, és megoldást keresett a természet és az ember közötti kapcsolatok szintézisére. Ennek része volt a később sokat támadott lélettérelmélet kidolgozása (*Lebensraum*). Ratzel nézete szerint – idézzük tőle – „a nagy tér egyre általánosabb irányzata lesz a népeknek és politikai alakulataiknak”. Minden a kicsiből a nagyba törekszik, számára ez jelenti a történelmi haladást, míg minden hanyatlás a visszafejlődött térfelfogásnak a következménye volna. E nagytérgondolat előzménye Wilhelm Dilthey, az életfilozófia megalkotójának alapkönyve, *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, melynek első kötete 1883-ban látott napvilágot. Nála a történelem célja – kicsit egyoldalú megközelítésben – minél nagyobb gazdasági terek és minél sokoldalúbb gazdasági kapcsolatok létrehozása. A cél: pólussá válni, vagy valamelyik pólus holdudvarához tartozni.

A politikai földrajz tárgyát az állam képezi, amely az emberiséggel teli földi ösztér egy meghatározott, jól megragadható része. Az állam egy nagyon komplikált megjelenési forma, ez a sokoldalúság körbejárható, ha az államot szervezatként fogjuk fel, így – mai szóval élve – modellezhetővé válik. Szervezatként való felfogása a görög ókorig nyúlik vissza, s abban az arisztotelészi mondatban gyökerezik, hogy az „egész” fontosságban a „részek” előtt van. E gondolat kiteljesedése Dilthey-nál és az ő nyomán Ratzelnél következik be: az ember a legmagasabb szintű szervezetet tartja szem előtt, s ennek megfelelően az államot kénytelen tökéletlen szervezatként definiálni. Ebből is látható, hogy Ratzel az államot organizmushoz hasonlította.

a geopolitika
az állam
térbeli kíváncsága

A KLASSZIKUS GEOPOLITIKA SZÜLETÉSE

Maga a geopolitika elnevezés először Rudolf Kjellén Svédország határaitól szóló 1899-es publikációjában fordult elő. Az írás a svéd *Ymer* című földrajzi folyóiratban jelent meg. Kjellén a geopolitika fogalmát német nyelven először 1903-ban használta a *Geographische Zeitschrift* hasábjain egy könyvismertetésében, majd két évvel később ugyanott egy tanulmányában fordult elő, melyet a norvég–svéd politikai uniónak szentelt. A geopolitikát „az állam tudománya-ként, mint a térben létező külön világot” vizsgáló tudományágként határozta meg. Kjellén felfogásában az állam szintén hasonló egy élő organizmushoz, nála ez valójában azt jelentette, hogy a hatalom józan, értelmes abban az értelemben, hogy élni akar, s mind több dolog és nagyobb tér felett szeretne uralkodni. Ezt követően a svéd tudós elméletét többször átdolgozta, fokozatosan bővítve sajátos struktúrává alakította, ennek nyomán a kezdeti egyetlen fogalomból egy öt kategóriából álló rendszer lett, mellyel – úgy vélte – analizálni lehet az államot. Szakított az uralkodó látásmóddal, mely az államot egyszerűen jogi képződményként kezelte. Nála az állam, mint hatalom, a külpolitikában organikus jegyeket vesz fel.

Rudolf Kjellén 1864-ben született Torsöben, a Väänern tó mellett, apja lutheránus pap volt. Leghíresebb munkája az először 1905-ben megjelent *Nagyhatalmak* volt. Ez a mű Németországban 1914 és 1930 között huszonkétzer jelent meg; az egyik utolsó kiadást nem más, mint Karl Haushofer szerkesztette. Már ebben a könyvében utalt az állam organikus vonásaira, mely gondolat részletes kifejtését 1916-ben végezte el *Az állam mint organizmus* című könyvében.

Kjellén államának organikus hasonlata elsősorban a hatalom leírására vonatkozott. 1917-ben újradefiniálta a geopolitikát mint olyan tudományt, amely az államot kifejezetten földrajzi organizmusként, térbeli jelenségként szemléli. Ez az organizmus véget nem érő küzdelmet folytat az életet jelentő korszatokért, s ebben a küzdelemben a territórium a legfontosabb. A gyakorlati politika aktuális tényeihez kapcsolta a földrajzi szempontokat, ez jelent meg tudományos elemzéseiben, például *A jelenkori nagyhatalmakban* (1916) és *Az állam mint életformában* (1917).

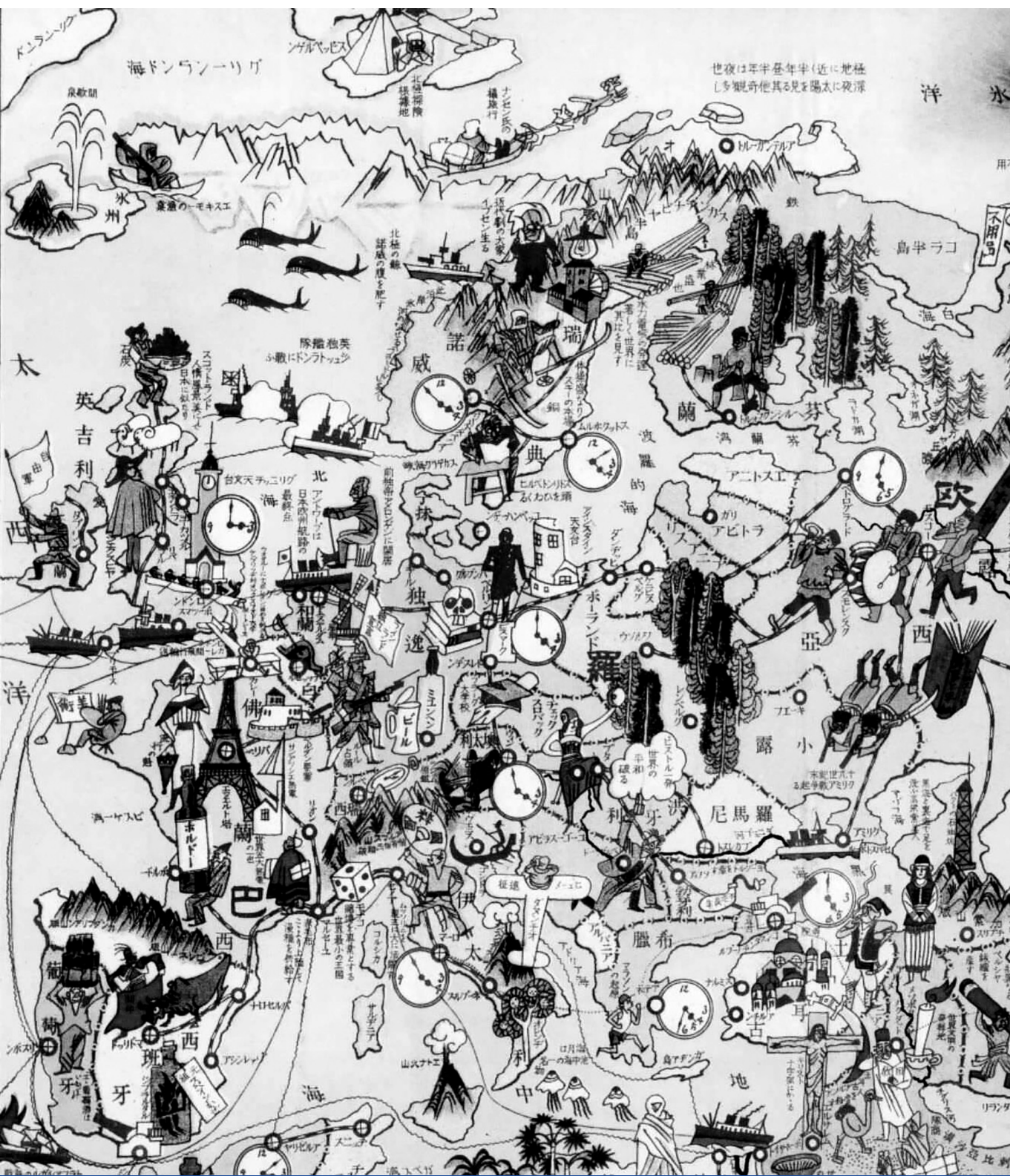
Kjellén úgy vélte, egyesítette Ratzel politikai földrajzi koncepcióját saját, az államról alkotott elméletével, melyet a politikai földrajz részeként értelmezett, s ezzel voltaképpen a német előd munkáját adaptálta. Míg a politikai földrajz állandó érvényű megállapításokat, törvényszerűségeket igyekezett adni, addig a geopolitika a folyton változó politikai alakulatokat és hatalmi törekvéseket mérlegelte földrajzi beállítottságban. Másként fogalmazva: míg a politikai földrajz a politika térbeliségének megjelenéseit, törvényszerűségeit vizsgálta, addig a geopolitika a politikum oldaláról beszélt a földrajzi viszonyokról. Volt már szó róla, hiszen rendkívüli fontosságú, hogy Kjellén organizmusként szemlélte az államot. Valójában megkülönböztette az organizmust és az organizációt, mondván: az állam organizmushoz hasonlóan működik, biológiai életjelenségekkel jellemezhető, az organizáció pedig az a szükséges szervezés, amely az intézményrendszer hatékonyságának növelésére szolgál. Ennek megfelelően a kedvezőbb organizmusjegyekkel bíró államokat nagyobb hatékonyságú organizációval le lehet győzni – állította. A későbbiekben Otto Maull, *A geopolitika lényege* (1936) című kötet szerzője vitte tovább e gondolatot; ő dolgozta ki a közigazgatási földrajzba átnyúló elméletet, melynek kiindulópontja az a feltevés volt, amit ő „sejtállam-koncepciónak” nevezett. Ez volna az az ideális legkisebb közigazgatási egység, mely egyben térszerkezeti és szervezési egység is.

a földrajz és a történelem összhangja

Németországban egy másik geopolitikai iskola fejlődött ki Karl Haushofer körül. Szerintük a politikai földrajz az állam térbeli viszonyaival foglalkozik, a geopolitika vonatkozási alapja viszont az állam térbeli kíváncsága. E tudományos tár-

saság legismertebb, reprezentáns képviselője a fent említett müncheni professzor volt. Érdeklődése kelet felé fordította: doktori disszertációját a müncheni egyetemen, Japán 20. századi első évtizedének politika- és katonaföldrajzából védte meg, *Dai Nihon* címmel. A hadseregből 1919-ben vezérőrnagyként nyugdíjba vonult, és eztán életcéljává tette a német állam újjászületését a geopolitika segítségével. Első munkacsoportját a müncheni egyetemen hozta létre még ugyanebben az évben, ahol geopolitikai előadásokat tartott. Nemsokára, 1924-ben elindították havi folyóiratukat *Zeitschrift für Geopolitik* néven. A Geopolitikai Intézetben, amit szintén Münchenben hoztak létre, a legkülönbözőbb specialistákból álló, nagy létszámú kutatóapparátust tartottak fent, akikkel jelentős információs bázist állítottak össze. Titkosszolgálati segítséget is igénybe véve gyűjtötték a Föld minden területéről az adatokat, beleértve az időjárásról, a felszíni sajátosságokról, természeti erőforrásokról, kommunikációs rendszerekről, gazdasági teljesítőképességről, társadalmi és politikai berendezkedésekről, sebezhetőségekről szólókat. Tökélyre fejlesztették a térképek készítését. Ezekből funkció szerint kettőt lehetett megkülönböztetni: a speciális titkos térképeket, amelyekre az előbb felvázolt adatokat vitték fel, és a propagandatérképeket, melyek feladata a politikai nevelés volt.

Haushofer továbbfejlesztette Ratzel térelméletét, megőrizve földrajzi formáját, de politikai tartalmában jelentősen kiteljesítve. Ez racionalitással párosult: gyakorlati politikai filozófiát alkotott, melyben a teóriát és a gyakorlatot egybeforrasztotta, s belefoglalta a közel nyolcszáz éves keleti irányú német területi terjeszkedést (*Drang nach Osten*). A *Védelem geopolitikája* (1932) című munkájában rámutatott, hogy nem elég a földrajz mélyreható ismerete a politikai stratégia sikeres végrehajtásához, geostratégiára is szükség van. Meglátásában az organikus alakzatként jellemezhető állam addig fejlődik, amíg terjeszkedni bír. A geostratégia célja a kiszemelt tér államának, népességének, erőforrásainak a megragadása, birtokbavétele. Ezen a ponton fontosnak ítélte

a vezérkarral történő együttműködést és a katonatisztek ilyen irányú oktatását. Mindez egy olyan hadászati elgondolás volt, amely elsődlegesen a földrajzi tényezők figyelembevételével hozza létre katonai koncepcióját. Vagyis a geostratégia a geopolitikából, a geopolitika pedig a politikai földrajz tudományából sarjadt ki. A *páneszmények geopolitikája* címmel 1931-ben megjelent könyve az elképzelt leendő új Földet három nagy pánrégióra osztotta fel: a német, a japán és az amerikai régióra. Munkatársaival mindhármát kisebb egységekre, magterületekre és perifériákra osztották. A magterületek: Németország

Külső szemmel –
Japánban készült
térkép Európáról, 1924
(X)

vezette Európa, Japán, Egyesült Államok. Európa perifériaterületeként jelenik meg Afrika és India, Japánnak Kelet- és Délkelet-Ázsia, az Egyesült Államoknak pedig Kanada és Latin-Amerika.³

MODERN GEOPOLITIKA

Ugyanebben az időben, amikor kialakult a klasszikus német geopolitikai iskola, átvitték Nagy-Britanniából Amerikába a Halford Mackinder által lefektetett geopolitikai gondolkodást (a geopolitika fogalmi használata nélkül). Mackinder 1904-ben elmondott-leírt és 1919-ben továbbcsiszolt nagy gondolata az ún. szívtájék-teória volt, amelynek értelmében, aki egyesíti Németország ipari kapacitását Oroszország nyersanyagkészletével, az képes uralni Eurázsia központi területét, szívtájékát (*heartland*), aki ezt uralja, az uralja peremterületeit is (*rimland*), aki pedig erre szert tesz, az kontrollálja a többi kontinenst, s így az egész Föld gazdaságát, pénzügyeit is irányítani tudja.⁴ A cél mi lehet? Megakadályozni a nyersanyagban gazdag területek egységesülését vagy egyetlen szövetségi rendszerbe tartozását. Ez már átvezet bennünket a klasszikus geopolitikából a modern geopolitikához. Nagy-Britannia ugyanis pontosan ezt művelte a kontinensen több száz évig (napóleoni háborúk, krími háború, antant), vagyis a peremterületeket, félszigetrendszereket, szorosokat baráti szövetségi rendszerekbe szervezte az eurázsiai „szívtájék” ellen. Ugyanez a gondolat jelent meg a hidegháborúban is (CENTO, NATO, SEATO), és ezen keresztül lehet megérteni a koreai és a vietnámi háborút, vagy a szuezi és a kubai válságot.

Az Európából az USA-ba érkező disszidens geopolitikusok továbbberősítették a geopolitikai gondolkodást, amely beszívargott az amerikai doktrínákba. Olyan európai emigránsokról van szó, mint Robert Strausz-Hupé Ausztriából, Nicholas Spykman Hollandiából, Zbigniew Brzezinski Lengyelországból és Henry Kissinger Németországból. Így lett a klasszikus geopolitikából modern geopolitika, amely már a hidegháborús Kelet–Nyugat és a gazdasági Észak–Dél viszonyrendszerét írja le. Idetartozik az is, hogy Carl Schmitt a II. világháború alatt a *Szárazföld és tengerben* (1942) és a hidegháború elején *A Föld nomoszában* (1950) felállítja a metafizikai töltetű szárazföld–tenger-allegóriát, és a két elem küzdelmét a világtörténelem értelmezéséhez vezető kulcsként használja.⁵ Ő mutatott rá arra, hogy a tengeri hatalmak az elmúlt 200–250 évben mindig győztek a szárazföldi hatalmakkal szemben, és saját területeiktől messze bázisokat, illetve szövetségi rendszereket alakítottak ki, beszorítva a szárazföldi hatalmakat.

Manapság nagyon is szükséges a geopolitika fogalmának újraértelmezése. A geopolitika jelenleg a legsokoldalúbb és a leggyorsabban fejlődő tudomány a világban, és éppen ezért a legizgalmasabb dolgok egyike. Főleg azért,

a világrendszerelváltás geopolitikája

mert afféle fordított Mackinder-elméletként jelentkezik az a folyamat, melynek során Kína egyesíti a saját tömegét, népességét, pénzeszközeit, innovációs készletét a kimeríthetetlen orosz ásványkincsekkel, újabban maguk mellé állítva Indiát is. Ha ez a koncentráció összejön, akkor övéké lesz rövidesen a Mackinder-féle „világsziget”, ami

nem más, mint Eurázsia, a szuperkontinens. Mindez ráadásul Európa egyre gyorsuló összeomlását eredményezheti, és ezzel párhuzamosan Afrika és Dél-Amerika is kikerült a Nyugat ellenőrzése alól.

A világrendszerelváltó geopolitika sokkal komplexebb, mint az elődjei. A geopolitikának még rengeteg feladata lesz, és folyamatosan meg kell újulnia, meg kell felelnie a változó kihívásoknak. ■

3 Karl HAUSHOFER: *Geopolitik der Pan-Ideen*. Zentral-Verlag, Berlin, 1931.

4 Halford J. MACKINDER: The Geographical Pivot of History. *Geographical Journal*, 1904/április. és Uő.: *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction*. Constable and Co., London, 1919.

5 Carl SCHMITT: *Land and Sea* [1942] ford. Simona DRAGICHI, Plutarch Press, Washington, 1997. és Uő.: *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum* [1950] ford. G. L. ULMEN, Telos Press Publ., New York, 2003.